

UDC 378.4(477.74-21):94(560-25)“1839/1908”

**ODESSA SCIENTISTS IN ISTANBUL:
RESEARCH TASKS AND IMPRESSIONS
(based on the reports of the 19 – early 20 century)**

O. Bachynska

DSc (History), Professor

Odessa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

Olena_an@ukr.net

M. Alekseyenko

Chief of the Department of Rare Books and Manuscripts

Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University

24, Preobrazhenskaya Str., Odessa, 65082, Ukraine

mayaalex1705@gmail.com

Odessa and Istanbul: the cities which have a long history of connections. Even the first mention of Odessa – Hadzhibey which is connected with necessity of bread delivery to Istanbul (Constantinople) in 1415. Therefore, it is no wonder that Odessa has become a city in the future, through which Ukraine continued its scientific contacts with the Ottoman Empire, in particular Istanbul. The scientists of educational and scientific institutions of Odessa, who was in Istanbul with specific tasks, left their reports and memories. The impact of such trips on the development of Oriental Studies, researchers have written more than one publication, however the description in the reports of the modern Istanbul did not pay due attention. An analysis of the impressions and descriptions of the city makes it possible to draw certain conclusions.

Thus, the trips of Odessa scientists to Istanbul had several components and meanings. At first, the information of the reports makes it possible to trace the history of the capital of the Ottoman Empire, its urbanization, the ethnic formation of a modern metropolis, and assess the scientific potential of the city. Secondly, the impression is subjective and has a comparative character, this makes it possible to study the information of Odessa scientists themselves, their interests and views.

Keywords: information, impressions, Istanbul, Odessa, report, scientists

O. A. Бачинська, М. В. Алексєєнко

**ОДЕСЬКІ ВЧЕНІ У СТАМБУЛІ: ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ВРАЖЕННЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗВІТІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.)**

Одеса і Стамбул – міста, які мають давню історію зв'язків. Навіть перша згадка про Одесу – Хаджибей у 1415 р. пов'язана з необхідністю постачання хліба до Стамбула (Константинополя). Отже, не дивно, що саме Одеса стала і надалі тим містом, через яке відбувались зв'язки України з Османською імперією та Стамбулом.

© 2018 O. Bachynska and M. Alekseyenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Здійснювали зв'язки вчені освітніх і наукових закладів Одеси, які перебували у Стамбулі з конкретними завданнями і залишили свої звіти та спогади. За традицією Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету – основних освітньо-наукових закладів Одеси – звіти мали бути частково опубліковані, частково зберігались як рукописи та сьогодні зберігаються в Державному архіві Одеської області (далі – ДАОО). Про розвиток сходознавства в Одесі і розширення зв'язків Рішельєвського ліцею й Новоросійського університету з науковими центрами Європи існує чимало публікацій [Непомнящий 2003, 84–89; Скрипник 2010, 30–32; Урсу 2013, 92–96; Іваненко 2013 та ін.], ми ж ставимо за мету не історіографічний аналіз праць сходознавців, а ознайомити читачів з тим сприйняттям столиці Османської держави, враженнями про її жителів, викладачів і навчальний процес, що залишили одеські вчені у звітах під час своїх відряджень. Все це ще не було предметом окремих досліджень, але є важливим для історії міста Стамбула та його дослідження як феномену розбудови поліетнічного мегаполіса, досвіду урбанізації, етнополітичного та конфесійного розвитку. Опубліковувати звіти вчені могли в різних періодичних виданнях, як в Одесі, так і будь-якому виданні імперії, тому географія їхнього друку досить велика. Звіти одеських вчених мають інформаційні можливості, які не можна отримати з інших документальних джерел.

Серед завдань науковців могло бути, наприклад, удосконалення східних мов. З таким дорученням приїздив до Стамбула на шість тижнів влітку 1839 р. викладач Інституту східних мов Рішельєвського ліцею професор Василь Григор'єв [ДАОО, ф. 44, оп. 1 (1839), спр. 78, арк. 1–10]. Інститут східних мов (у джерелах зустрічаються також назви “Східне училище”, “Школа східних мов”) функціонував в Одесі з 1828 р., а через десять років був приєднаний до Рішельєвського ліцею. У цей період становлення сходознавства, як вважають дослідники, у сходознавчих студіях переважав філологічний напрямок. Водночас слід зазначити, що у звітах вчених опис міста Стамбула здебільшого має історико-етнографічний та описово-пізнавальний характер. В архівних справах зберігся звіт про відрядження професора В. Григор'єва. Частина вражень В. Григор'єва зі звіту була опублікована під псевдонімом Ізафеті Маклуба і мала назву “Поїздка до Константинополя” (1839) [Григор'єв 1839]. Зокрема, вчений описує яскраву магічну природу, від якої втрачаєш “відчуття самого себе”, будинки Скутарі та стіни Галати. Вулиці Галати вельми вразили Григор'єва тим, що всі вони були в “крамницях, майстернях та магазинах” і там люди “всіх націй працювали, торгували, купували, шуміли, штовхалися”. Він порівнює їх з Апраксіним двором у Санкт-Петербурзі. Описує вчений і будинки, мінарети, базари, театр, пожежу в Пері, де він жив, різні народи Стамбула – їхнє вбрання, звичаї; зміни в турецькій армії тощо. “Уся реміснича діяльність відбувається відкрито. Тут турок пече хліб, поблизу нього французька модистка виготовляє капелюшок; там продають огірки та цибулю, а напроти парфуми та помаду... Різноманітність костюмів, облич, мов – вражаюча. Вірмени, віслюки, пероти, коні, євреї, собаки, хаммали, гарби, дервіші, жебраки, рознощики, солдати, матроси, гречанки, туркені, діти та дорослі, жінки та чоловіки, піші та кінні, все це метушиться, біжить туди й назад, кричить, шумить, гавкає, верещить, штовхається і не вибачається, лається і відлаюється на всіх мовах старого та нового світу” [Григор'єв 1839, 639]. «Громадських заходів [веселощів] у Константинополі майже взагалі не знають. Взимку посли дають бали; влітку по декілька родин збираються разом та їздять верхи, в кочах, в кайках, на цілий день, в околицях, що вирізняються мальовничим місцем розташування. Коли турецькі дружини гуляють по цвинтарях, турецькі чоловіки сидять у кав'ярнях і урочисто п'ють “тютюн”, як говориться мовою осмаїлів» [Григор'єв 1839, 684].

Здивувала науковця реакція населення на смерть султана Махмуда: “У місті немає ніякого сум'яття, народ не збирається натовпами, все спокійно, європейці гуляють

господарями, крамниці та магазини відкриті, кожен займається своєю справою. Така подія має призвести до значних переворотів, сум'ять, різанини та пожеж". В. Григор'єв "очікував чорт знає чого та марно зарядив свої пістолети". Довелось йому перебувати й на святі коронації нового султана Абдул-Меджида. До бібліотеки він так і не потрапив, бо "треба було завести знайомства з турками, давати бакшиші та інше". Особливе захоплення викликав у вченого книжковий базар на одній із вулиць Безестана, де розміщувалось тридцять книжкових шаф з обох сторін. Про свої враження він ділився з друзями в листах під час перебування у Стамбулі: "Очі так і розбігаються на книги. Все б купив!" [Василий Васильевич Григорьев... 1887, 45]. Тут В. Григор'єв знайшов усе, що йому було потрібно для бібліотеки ліцею, а саме: літописи Мустафи Наїма Ефенді, Сулеймана Іззі Ефенді, Мехмета Субхі, (Тархір) Ахмета Васиф Ефенді, твір Катіба Челебі з картами, історичні твори "Ревзетель-Абрар" та "Гюльшен маариф", художню і навчальну літературу – повість "Лейлі і Меджнун", вірші "Шерх-і Гюлістан" Усеїна Кефєвого, "Логіку" Ель-Бургана та "Траматіку Кафія". Всього він поповнив бібліотеку Інституту східних мов одинадцятьма найменуваннями у 23 томах на суму 491 крб. 85 коп. асигнаціями [ДАОО, ф. 44, оп. 1 (1839), спр. 78, арк. 9–9 зв., 10].

На жаль, вивчення турецької мови В. Григор'євим було не завжди успішним. Як зауважив сам дослідник, він найняв турецького вчителя: "Ми почали перекладати прозу та вірші. Чого я не розумію, того і він не може мені розтлумачити. Біда суша! Праці багато, а толку мало!" [Григорьев 1839, 642–701]. Незважаючи на все зазначене, його поїздка була визнана успішною.

Привезені В. В. Григор'євим до Одеси зі Стамбула книги, а також інші видання, що замовлялись ним для потреб Інституту східних мов за посередництвом генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова, до березня 1840 р. зберігались в основній (фундаментальній) бібліотеці Рішельєвського ліцею [ДАОО, ф. 44, оп. 1 (1839), спр. 78, арк. 10–10 зв.]. Окремо бібліотека Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї існувала з 1840-го по 1854 р. За височайшим указом від 22 жовтня 1854 р. викладання східних мов у Рішельєвському ліцеї було скасовано, а всі навчальні посібники Інституту східних мов, зокрема й книги турецькою мовою, були передані до Санкт-Петербурзького університету. На момент переведення Інституту східних мов східна частина бібліотеки Рішельєвського ліцею в Одесі складалась із 461 назви книг у 772 томах [Историческая записка... 1855].

У другій половині ХІХ ст. значна частина вчених, які відвідували Стамбул, досліджували пам'ятки візантійської старовини. Архівні справи залишили повідомлення про відрядження багатьох одеських науковців до Стамбула. Так, у 1885 р. професори Новоросійського університету Федір Успенський, Никодим Кондаков, Олександр Кочубинський відвідали Стамбул на запрошення грецького філологічного товариства "Сіллогос"; у 1886 р. професор Олександр Кірпічников – перебував там як учасник археологічного з'їзду [ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1885), спр. 15; оп. 7 (1886), спр. 12]. Результатами їхньої роботи стала публікація праць з історії як Туреччини, так і візантійських пам'яток Стамбула – наприклад, Н. Кондакова "Мозаики мечети Кахрие-Джамиси в Константинополе" (Одеса, 1881) та "Византийские церкви и памятники Константинополя" (Одеса, 1884), А. Кирпичникова "Чудесные статуи в Константинополе" (Одеса, 1893). Саме на цей період припадають перші проекти створення у Стамбулі Російського археологічного інституту, що мав об'єднати три напрямки досліджень: слов'янський, візантійський та мусульманський. Однак за пропозицією зазначених вище вчених реально було зупинитися лише на вивченні пам'яток Стародавньої Греції та християнського Сходу. Відкриття інституту відбулося 26 лютого 1895 р., беззмінним директором його став Федір Успенський. В одному зі своїх листів, що зберігаються в ДАОО, датованому 1 березня 1896 р. та адресованому Вченій раді Новоросійського університету, він писав, що

інститут має “стати справді корисним для російської науки та російських вчених – науковим центром на Сході” [ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 17, арк. 36]. Згодом інститут розширив свої дослідження і займався археологічними розкопками, вивченням слов’янських старожитностей. Сам інститут не мав окремого будинку й орендував кімнати на вулиці Сакиз Агач. У ньому сформувалась значна бібліотека та була створена кімната-музей. Існування такого наукового центру сприяло подальшому знайомству дослідників з містом та його пам’ятками. Так, професор слов’янської філології М. Попруженко відвідав Стамбул у 1907 р., аби побачити інститутські розкопки та ознайомитися з бібліотекою Російського археологічного інституту. В бібліотеці він знайшов “чудовий підбір різних цінних дрібних брошур, доповідей та рефератів, з яких багато є рідкістю, адже вони часто видані обмеженим накладом. Бібліотека взагалі, і зокрема значна кількість різних дрібних, але дуже цінних брошур, перебуває в зразковому порядку, і я під керівництвом вченого секретаря інституту Б. А. Панченка, якому висловлюю за його допомогу щирю вдячність, знаходив всі необхідні мені книги. Зібрання рукописів бібліотеки інституту постійно збільшується; у ньому зберігається вже до 150 №№ рукописів грецькою та слов’янською мовами” [Попруженко 1908, 2–3]. Сам директор інституту Ф. Успенський опублікував чималу кількість статей та нарисів з історії та опису візантійських пам’яток Стамбула, свої враження від стамбульського життя він виклав у ґрунтовній монографії “История Византийской империи” в п’яти томах (1913–1948).

Відрядження до Стамбула були пов’язані не лише з дослідженням пам’яток старовини. Серед звітів, що знайшли своє відображення в ДАОО, слід відзначити, наприклад: у 1869 р. через місто їхав на відкриття Суецького каналу та буріння артезіанських свердловин гірський інженер, секретар “Товариства сприяння розвитку російської промисловості та торгівлі” Костянтин Скальковський [ДАОО, ф. 1, оп. 17 (1869), спр. 103]; у 1891 р. відбувся виїзд до Стамбула хіміка Новоросійського університету Арсенія Лебединцева [ДАОО, ф. 45, оп. 8 (1891), спр. 26]. Він брав участь у перших глибоководних експедиціях з дослідження Чорного моря в 1891–1892 рр., внаслідок яких було описано дно центральної частини моря і виявлено сірководневу зону нижче 200 м та відсутність там фауни.

Інший співробітник Новоросійського університету, кафедри нормальної анатомії, приват-доцент Микола Стадницький перебував у відрядженні в 1905–1906 рр. з метою отримати інформацію про невідомі до цього часу кафедри нормальної анатомії в Каїрі, Афінах, Стамбулі та здійснити обмін медичними експонатами [Стадницький 1908, 608–620]. Микола Стадницький залишив досить цікаві порівняльні враження від навчального процесу та від наочності цих кафедр. Кафедру нормальної анатомії в Каїрі очолював англієць професор Дж. Еліот Сміт, навчальний процес відбувався англійською мовою, при тому що більшість студентів були арабського походження. Унікаючи в нашій статті всіх подробиць навчання практичних навичок курсу нормальної анатомії, зазначених у звіті М. Стадницького, відзначимо, що він зауважив: “відсутність скільки-небудь достойних навчальних посібників”, “практичне викладання нормальної анатомії... слід визнати поставленим добре”. Професор Е. Сміт охоче погодився провести обмін єгипетських мумій на відповідні російські експонати. Інша ситуація була на кафедрі в Афінах. Кафедру при Афінському університеті очолював професор Г. Склавунос, грек за походженням. Навчальний процес відбувався двома мовами – грецькою та французькою, посібники також були переважно французькі, а викладання дисципліни наближалось до найкращих традицій західноєвропейських університетів. У Стамбулі кафедра розміщувалась на «березі, що називається азіатським, у місцевості “Хайдар-паша”». Військово-медична школа, де була розміщена кафедра, мала “величний чотириповерховий кам’яний будинок, побудований близько 2-х років тому, з чудовим видом на Стамбул”. Кафедру очолював турок професор Массар-паша. Лекції викладалися

професором і асистентами французькою та турецькою мовами, практична робота відбувалась на 1–2 курсах. Професору допомагали викладати лекції два асистенти Юсуф-Камі та Гекмен-Бей, обидва турки за походженням. Студенти теж етнічні турки, по закінченні школи отримували звання військового лікаря. Далі М. Стадницький описує процес навчання, музей, що містив анатомічні та зоологічні експонати тощо. Стадницькому найбільше імпонував навчальний процес в Афінах, і з усіма трьома кафедрами він домовився про обмін анатомічними препаратами з медичним факультетом університету в м. Одесі.

Таким чином, відрядження одеських вчених до Стамбула мало декілька складових. По-перше, інформація звітів дає змогу простежити історію столиці Османської імперії, її урбанізацію, етнічне формування сучасного мегаполіса, оцінити науковий потенціал міста. По-друге, враження суб'єктивні та мають порівняльний характер, що дає можливість вивчення інформації про самих одеських вчених, їхні інтереси та погляди.

ЛІТЕРАТУРА

Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам: 1816–1881 / Сост. Н. И. Веселовский. Санкт-Петербург, 1887.

[Григорьев В. В.] Поездка в Константинополь Изафети Маклуба // **Одесский альманах на 1840 г.** / Ред. Д. М. Княжевич. Одесса, 1839.

Державний архів Одеської області. Ф. 44, оп. 1 (1839), спр. 78; ф. 1, оп. 17 (1869), спр. 103; ф. 45, оп. 7 (1885), спр. 15; ф. 45, оп. 7 (1886), спр. 12; ф. 45, оп. 8 (1895), спр. 17; ф. 45, оп. 8 (1891), спр. 26.

Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 30-го августа 1854 по 28-е августа 1855 года // **Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1855 года.** Одесса, 1855.

Іваненко О. А. Зв'язки вчених Новоросійського університету із зарубіжними науковими центрами (друга половина XIX – початок XX ст.) // **Український історичний журнал, 2013, № 4.**

Непомнящий А. А. Сходознавчі студії в історичному кримиознавстві в першій половині XIX ст. // **Схід, 2003, № 6.**

Попруженко М. Г. Отчет о заграничной командировке летом 1907 г. // **Записки Императорского Новороссийского университета.** Т. 111. Одесса, 1908.

Скрипник В. В. Одеський період діяльності сходознавця В. В. Григор'єва // **Історичний архів.** Вип. 4. Миколаїв, 2010.

Стадницький Н. Г. **Кафедры нормальной анатомии в Каире, Афинах и Константинополе: [к отчету о загранич. командировке 1905 и 1906 гг. прозектора и прив.-доц. при каф. норм. анатомии мед. фак. Новорос. ун-та Н. Г. Стадницкого].** Одесса, 1908.

Урсу Д. П., Музичко О. Є. Етапи та особливості розвитку сходознавства в Одесі у середині XIX – XX століттях // **Східний світ, 2013, № 2–3.**

REFERENCES

Vasiliy Vasil'yevich Grigor'yev po ego pis'mam i trudam: 1816–1881 (1887), Compl. by N. I. Veselovskiy, Saint Petersburg. (In Russian).

Grigor'yev V. V. (1839), "Poyezdka v Konstantinopol' Izafeti Makluba", in *Odesskiy al'manakh na 1840 g.*, D. M. Knyazhevich (Ed.), Gorodskaya tipografiya, Odessa, pp. 642–701. (In Russian).

Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [The State Archives of Odessa Region], F. 44, Op. 1 (1839), Spr. 78; F. 44, Op. 1 (1839), Spr. 78; F.1, Op. 17 (1869), Spr. 103; F. 45, Op. 7 (1885), Spr. 15; F. 45, Op. 7 (1886), Spr. 12; F. 45, Op. 8 (1895), Spr. 17; F. 45, Op. 8 (1891), Spr. 26.

"Istoricheskaya zapiska o sostoyanii i deystviyakh Rishel'evskogo litseya s 30-go avgusta 1854 po 28-e avgusta 1855 goda" (1855), in *Godichnyy akt v Rishel'yevskom litseye, 28 avgusta 1855 goda*, Odessa, pp. 53–69. (In Russian).

Ivanenko O. A. (2013), "Zv'yazky vchenykh Novorosiys'koho universytetu iz zarubizhnyy naukovy tsestramy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)", *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, No. 4, p. 112–135. (In Ukrainian).

Nepomnyashchyy A. A. (2003), "Skhodoznavchi studiyi v istorychnomu krymoznavstvi v per-shiy polovyni XIX st.", in *Skhid*, No. 6, pp. 84–89. (In Ukrainian).

Popruzenko M. G. (1908), "Otchet o zagranichnoy komandirovke letom 1907 g.", in *Zapiski Imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta*, Vol. 111, Odessa, pp. 1–48. (In Russian).

Skrypnyk V. V. (2010), "Odes'kyi period diyal'nosti skhodoznavtsya V. V. Hryhor'yeva", in *Istorychnyy arkhiv*, Issue 4, pp. 30–32. (In Ukrainian).

Stadnitskiy N. G. (1908), *Kafedry normal'noy anatomii v Kaire, Afinakh i Konstantinopole: [K otchetu o zagranich. komandirovke 1905 i 1906 gg. prozektora i priv.-dots. pri kaf. norm. anatomii med. fak. Novoros. un-ta N.G. Stadnitskogo]*, Odessa. (In Russian).

Ursu D. P. and Muzychko O. Ye. (2013), "Etapy ta osoblyvosti rozvytku skhodoznavstva v Odesi u seredyni XIX – XX stolittiyakh", *Shidnij svit*, No. 2–37, pp. 92–118. (In Ukrainian).

Одеські вчені у Стамбулі: завдання досліджень та враження (за матеріалами звітів XIX – початку XX ст.)

О. А. Бачинська, М. В. Алексеєнко

Одеса і Стамбул – міста, які мають давню історію зв'язків. Навіть перша згадка про Одесу – Хаджибей у 1415 р. пов'язана з необхідністю постачання хліба до Стамбула (Константинополя). Отже, не дивно, що саме Одеса стала і надалі тим містом, через яке Україна мала зв'язки з Османською імперією, зокрема Стамбулом. Здійснювали зв'язки вчені освітніх і наукових закладів Одеси, які перебували у Стамбулі з конкретними завданнями і залишили свої звіти та спогади. На вплив таких поїздок на розвиток сходознавства дослідники звертали увагу давно, однак опису у звітах сучасного їм Стамбула увага не приділялась. Аналіз вражень та описів дає можливість зробити певні висновки.

Так, відрядження одеських вчених до Стамбула мало декілька складових. По-перше, інформація звітів дає змогу простежити історію столиці Османської імперії, її урбанізацію, етнічне формування сучасного мегаполіса, оцінити науковий потенціал міста. По-друге, враження суб'єктивні та мають порівняльний характер, що дає можливість вивчення інформації про самих одеських вчених, їхні інтереси та погляди.

Ключові слова: враження, вчені, звіт, інформація, Одеса, Стамбул

Одесские ученые в Стамбуле: задачи исследований и впечатления (по материалам отчетов XIX – начала XX в.)

Е. А. Бачинская, М. В. Алексеенко

Одесса и Стамбул – города, которые имеют давнюю историю связей. Даже первое упоминание об Одессе – Хаджибей в 1415 г. связано с необходимостью поставки хлеба в Стамбул (Константинополь). Поэтому неудивительно, что именно Одесса стала и в дальнейшем городом, через который продолжались связи Украины с Османской империей, в частности Стамбулом. Осуществляли связи ученые образовательных и научных учреждений Одессы, которые находились в Стамбуле с конкретными задачами, оставили свои отчеты и воспоминания. О влиянии таких поездок на развитие востоковедения, исследователями написана не одна публикация, однако описанию в отчетах современного им Стамбула не уделяли должного внимания. Анализ впечатлений и описаний города дает возможность сделать определенные выводы.

Так, командировки одесских ученых в Стамбул имели несколько составляющих. Во-первых, информация отчетов дает возможность проследить историю столицы Османской империи, ее урбанизацию, этническое формирование современного мегаполіса, оценить научный потенциал города. Во-вторых, впечатления субъективные и имеют сравнительный характер, что дает возможность изучения информации о самих одесских ученых, их интересах и взглядах.

Ключевые слова: впечатления, информация, Одесса, отчет, ученые, Стамбул

Стаття надійшла до редакції 30.07.2018